

hurûfî'l-lîn" bölümünde ecvef fiil ve isimlere dair meseleler ele alınmıştır. Son iki bölümde Kur'an'daki hurûf-ı mukattaalara dair açıklamalarla hemzenin tahkik, tahfif / teshîl ve hazfî gibi konular incelenmiş, hâtimede mukaddimede yer verilen amaçlara değinilmiştir.

Müellif, temel kaynak edindiği *Kitâbü'l-‘Ayn*'i geçmeyi hedeflediği ve ona eleştiriler yönelttiği halde birçok maddesini aynen aktarmış, bu eserde ve İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'sinde yer almayan birçok kelime eklemiş, böylece sözlüğün hacmi anılan iki sözlüğü de aşmıştır. Ezherî hadislerin senedlerini, yararlandığı müelliflerin ve eserlerinin isimlerini kaydetmeye özen göstermiş, bazan da isim belirtmeden nakilde bulunmuş, bu arada belde, yer ve su (kaynak) adlarını zikredip açıklamış, sözlük bu alanda önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir. Ayrıca şâhid beyitleri şerhetmiş, âyet ve hadislerin şâhid olarak kullanımında diğer dilci ve sözlük yazarlarını aşmış, önceki dilcilerden yaptığı bazı nakilleri Araplar'dan duymadığını belirterek kendi görüşünü ortaya koymuş, az kullanılan kelimeleri kaydetmeye özen göstermiştir. Ezherî, mukaddimede gereksiz bilgilerle eserinin hacmini genişletmek istemediği için başkalarının yer verdiği bazı konularla şâhid beyitleri kitabına almadığını belirtmiştir (a.g.e., I, 40-41).

Muhtemelen hacminin genişliği sebebiyle inceleme konusu yapılmayan *Tehzîbü'l-luğa* eserde kelime bulmanın zorluğu ve tekrarların çokluğu bakımından eleştirilmiştir. Radyüddin es-Sâgânî *el-‘Ubâbü'z-zâhir*'inde, Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî *Muhtârü's-Şihâh*'ında *Tehzîbü'l-luğa*'dan çokça yararlanmış, eser İbn Manzûr'un *Lisânü'l-‘Arab*'ının beş temel kaynağından birincisini teşkil etmiştir. İbn Manzûr, *Tehzîbü'l-luğa* ile İbn Sîde'nin sözlüklerini hâlis Araplar'dan duyularak derlenmiş olmaları sebebiyle rakersiz görmüştür. İbn Manzûr *Lisânü'l-‘Arab*'ında, Tâceddin Mahmûd Ebü'l-Meâlî *Đâletü'l-edîb fi'l-cem‘ beyne's-Şihâh ve't-Tehzîb*'inde, Ebü's-Senâ Mahmûd b. Ebû Bekir b. Hâmid et-Tenûhî *Tehzîbü't-Tehzîb*'inde *Tehzîbü'l-luğa* ile diğer sözlükleri birleştirmiştir.

İbnü'l-Kiftî âlimlerin *Tehzîbü'l-luğa*'ya güvendiğini, bundan dolayı eserin büyük bir şöhrete kavuştuğunu, yirmi ciltlik müellif nüshasının kendisinden sonra Ali es-Sem'ânî'ye intikal edip Merv'de bulunduğunu, fakat 617 (1220) yılındaki Moğol is-

tilâsının ardından kaybolduğunu söylemekte (*İnbâhü'r-ruvât*, IV, 179-180), İzzeddin İbnü'l-Esir de *Tehzîbü'l-luğa*'nın müellif nüshasının birkaç cildini gördüğünü belirtmektedir (*el-Kâmil*, IX, 148). Günümüzde çeşitli kütüphanelerde yirmi civarında yazma nüshası tesbit edilen *Tehzîbü'l-luğa*, Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve arkadaşları tarafından on beş cilt halinde yayımlanmıştır (Kahire 1964-1967). Bu neşrin VII, VIII ve IX. ciltlerinde eksik olan kısımları Reşid Abdurrahman el-Ubeydî, *el-Müstedrek ‘ale'l-eczâ'i's-sâbi‘ ve's-sâmin ve't-tâsi‘* adıyla neşretmiştir (Kahire 1973). *Tehzîbü'l-luğa*'nın indeksleri de XVI. cilt olarak Abdüsselâm M. Hârûn tarafından hazırlanmış (Kahire 1976), böylece indeksleri ve ekiyle birlikte on yedi cildi bulan sözlüğün ofset baskıları yapılmıştır. Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Qaydü'l-evâbid mine'l-fevâ'id* adlı eserinde *Tehzîbü'l-luğa* ile *eş-Şihâh*'ı (Cevherî) karşılaştırmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn – M. Ali en-Neccâr), Kahire 1384-87/1964-67, I-XVII, ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, 16-32; İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab* (nşr. Yûsuf Hayyât), Beyrut 1408/1988, tür.yer.; M. Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-‘arûs* (nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc), Küveyt 1385/1965, I, 5; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, I, h-v; I, 4; Yâkût, *Mu‘cemü'l-üdeba‘*, XIX, 135; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 148; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, IV, 179-180; *Keşfü'z-zunûn*, I, 515; II, 1085; Hüseyin Nassâr, *el-Mu‘cemü'l-‘Arabî: Neş‘etühü ve te‘avvürüh*, Kahire 1968, I, 259-279; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Mu‘kaddimetü's-Şihâh*, Beyrut 1979, s. 83-86; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Me‘âcimü'l-luğaviyyetü'l-‘Arabiyye*, Beyrut 1981, s. 57-60; Sadi Çöğenli – Kenan Demiryak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1994, s. 125-126.

HÜSEYİN ELMALI

TEHZİBÜ'L-MANTIK ve'l-KELÂM

(تهذيب المنطق و الكلام)

Sa'deddin et-Teftâzânî'nin
(ö. 792/1390)

mantık ve kelâma dair eseri.

789 (1387) yılında yazıldığı kaydedilmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 515). Müellif eserini hangi amaçla telif ettiğini belirtirken "gâyetü tehzîbi'l-kelâm fi tahrîri'l-mantık ve'l-kelâm" ifadesini kullanmakta ve kitabın adının buradan geldiği anlaşılmaktadır. Aynı ifadede yer alan "tahrîr" kelimesi, mantık ve kelâm ilimlerinin konularını gereksiz bilgi ve açıklamalardan arındırma şeklinde yorumlanmıştır. Eserin sade

bir üslûpla yazılması ve müellifin mukaddimede kitabını gençler için, özellikle de kendi oğlu için kaleme aldığını belirtmesi bu yorumu desteklemektedir. İki bölümden meydana gelen eserin mantık konularının işlendiği birinci bölümü kısa olmakla birlikte âlimlerin ilgisini daha çok çekmiş, şerh ve hâşiyelerin çoğu bu bölüm üzerine yapılmıştır. Burada mantık ilmi tanımlanarak konularına kısaca değinildikten sonra beş tümel, önerme çeşitleri, kıyas teorisi ve bilgi türleri ele alınmaktadır. İkinci bölüm kelâmı ilgilili olup altı kısımdan meydana gelmektedir. Müteahhirin dönemi kitaplarının başında zikredilmesi âdet haline gelen kelâmın tarifi, konusu ve akıl yürütme yöntemlerinin ardından varlık, mahiyet, imkân, taayyün, kıdem, vahdet, kesret, illet gibi kavramlara, klasik kaynaklarda "umûr-i âmme" adı verilen konulara geçilmekte ve hâdis (yaratılmış) varlıkların değişken özellikler taşıdığı hususu Aristo geleneğindeki kategoriler çerçevesinde incelenmektedir. Ardından cevher-i ferdin (atom) mahiyeti, cismin tanımı ve türleri üzerinde durulmakta, nefis ve akıl kavramları İbn Sînâ'nın sistemine göre ele alınmaktadır. Daha sonra Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri, hüsün-kubuh, teklif, hidayet-dalâlet, rızık, ecel gibi meseleler hakkında bilgi verilmektedir. Son kısımda nübüvvet, meâd, büyük günah, tövbe ve iman gibi hususlar farklı mezheplerin görüşlerine temas edilerek işlenmektedir. Mantık konularının yanı sıra muhtasar kelâm kitabı tarzında yazılması dolayısıyla Âmidî'nin *Rumûzü'l-künûz* ve Beyzâvî'nin *Mişbâhu'l-ervâh* adlı risâlelerini andıran *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm*'da konuların özlü bir şekilde ele alınması medreselerde ders kitabı olarak okutulmasını ve üzerine birçok şerh yazılmasını sağlamıştır. Birçok nüshası bulunan eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Tümsek, s. 28-29; *İA*, XII/1, s. 120).

Kütüphane kayıtlarına göre eserin elliye ulaşan şerh ve hâşiyeleri arasında en önemlisi Devvânî'nin *Şerhu Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelâm*'ıdır. Bu şerhin de çeşitli nüshaları (Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 4317, 4406; Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 336, Âşir Efendi, nr. 220) ve baskıları (Leknev 1288, 1293; İstanbul 1305, 1312) mevcuttur. Devvânî'nin şerhi için Mîr Zâhid, Ebü'l-Feth es-Sâidî, Muslihüddîn-i Lârî, Mîr Fethullah Şîrâzî, Halhâlî ve Birgîvî gibi âlimler tarafından hâşiyeler kaleme alınmıştır. Mîr Giyâseddin Mansûr, Devvânî'nin şerhine bir reddiye yazmıştır. *Tehzîbü'l-mantık* için

TEHZİBÜ'L-MANTIK ve'l-KELÂM

Devvânî'den başka Kâfiyecî (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2592, 2636/2 [müellif hat-
tı]; Hamidiye, nr. 751; Hasan Hüsnü Paşa,
nr. 1145), **Kemalpaşazâde** (Âtîf Efendi Ktp.,
nr. 2816), **İsâmüddin el-İsferâyînî** (Süley-
maniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1403; Ha-
cı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 714-
5), **Dâvûd-i Karsî** (Süleymaniye Ktp., Hacı
Mahmud Efendi, nr. 5807; Köprülü Ktp.,
III. Kısım, Mehmed Âsım Bey, nr. 325), **Ey-
yûbîzâde Mustafa Bosnevî** (Orientalni
Institut u Sarajevu Ktp., nr. 4668), **Gânim
el-Bağdâdî** (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr.
2639; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 826),
Mehmed Emin Üsküdarî (Hacı Selim Ağa
Ktp., Kemankeş Emîr Hoca, nr. 339), **Ce-
mâleddin eş-Şehristânî** (Beyazıt Devlet Ktp.,
Bayezid, nr. 4314; Süleymaniye Ktp., Âşir
Efendi, nr. 219), **Şehâbeddin Abdullah b.
Hüseyn el-Yezdî** (Beyazıt Devlet Ktp., Ve-
liyüddin Efendi, nr. 2936; Süleymaniye
Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 335),
Muzafferüddin Ali eş-Şirâzî (Süleymaniye
Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 864; İÜ
Ktp., AY, nr. 3338), **Ubeydullah el-Habîsî**
(Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 602;
Koca Râgîb Paşa Ktp., nr. 882), **Süleyman
Fâzil Efendi** (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüd-
din Efendi, nr. 3200; Süleymaniye Ktp.,
Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 310, 1676,
Kılıç Ali Paşa, nr. 512) ve **Bahrülulüm el-
Leknevî** (Madras 1373) gibi müellifler şerh
kaleme almıştır. Eseri Burhâneddin İbn
Ebû Şerîf nazma çevirmiştir (*TeHzib* üle-
rine yazılan şerh, hâşiye ve ta'likâtlar için
bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, I, 686-
699; Tiryaki, s. 26-30).

BİBLİYOGRAFYA :

Teftâzânî, *Metnü TeHzibi'l-mantık ve'l-kelâm*,
Kahire 1330; *Keşfü'z-zunûn*, I, 515-517; Gelen-
bevî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mirî 'alâ TeHzibi'l-man-
tık ve'l-kelâm*, İstanbul 1288; Abdülkâdir es-Se-
nendecî, *Takribü'l-merâm fi şerhi TeHzibi'l-ke-
lâm*, Bulak 1318; Abdülmüteâl es-Saidî, *Tecdidü
'ilmi'l-mantık fi şerhi'l-Habîsî 'ale't-TeHzib*, Ka-
hire, ts. (Mektebetü'l-âdâb), s. 9-10; Abdülvehhâb
İbrâhim Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahşi'l-'ilmî*,
Cidde 1403/1983, s. 322-323; N. Rescher, *Te'tav-
vürü'l-mantıki'l-'Arabî* (trc. Muhammed Mehrân),
Kahire 1985, s. 486-487; Abdullah Tümssek, *İs-
tanbul Kütüphanelerinde Bulunan Mantıkla İlgili
Yazma Eserler* (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28-29; Abdülkud-
düs Bingöl, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, An-
kara 1993, s. 7, 13; Cevat İzgi, *Osmanlı Medrese-
lerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 72, 79, 90, 94; Ab-
dullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh
ve'l-havâşi*, Ebüzabî 1425/2004, I, 686-699; M.
Zahit Tiryaki, *Mehmed Emin Üsküdarî'nin Şerhü
TeHzibi'l-mantık Adlı Eserinin Tahlîli* (yüksek
lisans tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü,
s. 13-14, 26-36; Mehmed Ali Aynî, "Türk Mantık-
çıları", *DİFM*, X (1928), s. 52-53; Ahmet Kayacık,
"Osmanlı Medreselerinde Mantık Eğitimi Üzeri-
ne", *İslâmiyât*, II/4, Ankara 1999, s. 111-121;

H. Murat Kumbasar, "Taftâzânî (H. 722-792 / M.
1322-1390)'nin Eserleri", *EAÜİFD*, sy. 25 (2006),
s. 153; C. A. Storey, "Teftâzânî", *İA*, XII/1, s. 120;
W. Madelung, "al-Taftâzânî", *EP²* (Ing.), X, 88-89;
Enise Berhavâh, "TeHzibü'l-mantık ve'l-kelâm",
Dânişnâme-i Cihân-i İslâm, Tahran 1383/2004,
VIII, 703-705.

M. SAİT ÖZERVARLI

TEHZİBÜ't-TEHZİB

(تهذيب التهذيب)

Cemmâilî'nin
*Kütüb-i Sitte râvilerine dair
el-Kemâl* adlı eserine
İbn Hacer el-Askalânî'nin
(ö. 852/1449)
yazdığı muhtasar
(bk. el-KEMÂL).

TEHZİL

(التهزيل)

Eski Türk edebiyatında bir şairin
başka bir şairin
ciddi manzumesine
aynı vezin, kafiye ve eda ile
yazdığı hezl içeren nazîre
(bk. HEZL).

TEİZM

Yaratıcı Tanrı anlayışını savunan
felsefe akımı.

Sözlükte "tanrı" anlamındaki Yunanca
theos kelimesinden türetilen **teizm** (İng.
theism, Fr. théisme) genellikle, âlemin ya-
raticı sebebi olan, varlığı mutlak bir Tan-
rı inancını savunan felsefî düşünceyi ifa-
de eder; bu düşünceyi benimseyene **te-
ist** denir. Terim Türkçe'de **tanrıçılık**, mo-
dern Arapça'da **el-ilâhiyye** ve **et-te'İf-
hü'd-dînî** şeklinde karşılanmaktadır (İs-
mail Fenni, s. 708; Cemil Salîbâ, I, 231;
Akarsu, s. 166; Bolay, s. 388). Düşünce ola-
rak teizmin kökeni çok eskilere gitmekle
birlikte felsefî bir terim halinde kullanımı
XVII. yüzyılın ikinci yarısına rastlamakta-
dır. Tanımı ve tarihçesi açısından teizmi
geniş ve dar anlamda olmak üzere iki açı-
dan ele almak mümkündür. Geniş anlam-
da teizm öncelikle Tanrı'nın var olduğuna
inanmak ve bu inancı bir şekilde savun-
maktır. Bu tavrın arkasında, maddî dün-
yanın ötesinde aşkın bir varlığın mevcu-
diyetini ve O'nun kutsallığını kabul etme
düşüncesi yatmaktadır. Teistik Tanrı inan-
cının ilk adımı olan bu yaklaşım, herhan-
gi bir dinî veya felsefî bilgiyle karşılaşma-
mış olan kişiler arasında yaygın olup "mut-

lak teizm" diye de adlandırılabilir. Bu an-
lamdaki teizm daha ziyade İlkçağ düşün-
cesinde görülmektedir. Dar anlamda te-
izm bilinçli şekilde Tanrı'nın varlığına inan-
manın yanında O'nun aşkınlığını, yaratıcı-
lığını, zâtiyet ve şahsiyetini yani gerçek,
şuurlu ve iradeli bir varlık olduğunu ka-
bul etmektir. Bu nitelikler, teizm ile Tan-
rı kavramına yer veren başka anlayışların
karşılaştırılması açısından en belirleyici
özelliklerdir. "Felsefî teizm" denilen bu tu-
tumun bir sonraki boyutu Tanrı'nın sons-
uz güç ve kudret sahibi olduğuna, her
şeyi bildiği, gördüğü, duyduğu ve takdir
ettiğine, adalet, inâyet ve hayır sahibi ol-
duğuna inanmaktır. Bu mânadaki teizm
anlayışına geleneksel, klasik veya tarihsel
teizm adı verilmektedir. Teizmin en son
aşaması Tanrı'nın vahiy gönderdiğine ve
mucizeler yarattığına inanmaktır. Teizmin
dinî boyutu olarak da görülebilecek olan
bu anlayış monoteizmle paralellik göster-
mekte, Hz. İbrâhim'de sembolleşen tev-
hid inancını sürdüren Yahudilik, Hıristi-
yanlık ve Müslümanlığın özünü meydana
getirmektedir.

Klasik teizm anlayışı Hz. İsbâ zamanın-
da yaşayan Philo'nun (ö. 50) antik düşün-
ceyle ve bilhassa Eflâtun'un düşünceleriyle
Yahudiliği uzlaştırma çabasına dayanır.
Bu yaklaşım Plotinus'la devam etmiş, ar-
dından hıristiyan ve müslüman düşünür-
lerin antik mirası kendi inanç ve kültürleri
açısından yorumlamasıyla günümüze ka-
dar gelmiştir. Bu anlamıyla klasik teizm
evrenin yaratıcısı ve koruyucusu olan, var-
lığı gerçek, her an hâzır ve nâzır, her şe-
yi bilen, hayat sahibi, diletiğini yapmaya
gücü yeten, değişmez, tek, hür, ezeli ve
ebedî, ahlâkî yükümlülüklerin kaynağı, iba-
dete lâıyk, güzel, âdil ve en yüksek derece-
de iyi olan ulu varlığa inanmayı içerir. Te-
istik düşüncenin birbirinden farklı biçim-
leri ve yöntemleri görülmektedir. İlkçağ'da
âlemdaki çokluktan hareketle tek ola-
na, maddî olandan maddî olmayana, de-
ğişenden değişmeye ve ölümlü olandan
ölümsüz olana doğru gelişen teistik dü-
şünce Ortaçağ'da varlığı zorunlu olan ve
olmayan ayırımı üzerine kurulmuştur. Ni-
tekim akılcılığın ön plana çıktığı Yeniçağ
ve bilimselliğin geçerli sayıldığı modern dü-
şünce de gelenekten farklı şekilde de-
ğişik inanış biçimleri görülmektedir. Özün-
de tektanrıci olmalarına rağmen üç bü-
yük dinin Tanrı anlayışı birbirinden farklı-
dır. Yahudilik'te millî bir din haline gelen
teizm evrenselliğini yitirmiş, teslîs anlayı-
şının merkeze konduğu Hıristiyanlık ise
bir anlamda monoteizmden uzaklaşmış-